

Κορνήλιος Καστοριάδης
ΟΙ ΜΥΘΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΜΑΣ

Διάλεξη στον Τριπτόταμο Τήνου στις 20/8/1994
Δημοσιεύτηκε στην Ελευθεροτυπία στις 21/8/1994

Τι σημαίνει το γεγονός ότι διερωτώμεθα για τη σχέση μας με την παράδοση; Οτι κατά κάποιον τρόπο έχουμε βγει απ' την παράδοση. Αυτό το καταλαβαίνουμε πρώτα-πρώτα εμπειρικά. Οι φυλές και οι λαοί που έχουν μείνει κλεισμένοι μέσα στην παράδοσή τους δεν βλέπουν καν την παράδοση σαν παράδοση: ζουν μέσα σε αυτήν και θεωρούν την παρούσα ζωή τους σαν συνέχεια ενός αμετάβλητου τρόπου ζωής. Και μπορούμε να το καταλάβουμε και λογικά: για να διερωτηθούμε για τη σχέση μας με την παράδοση πρέπει η σχέση αυτή να έχει γίνει, περισσότερο ή λιγότερο προβληματική, πρέπει να έχει δημιουργηθεί μια απόσταση απ' την παράδοση. Απόσταση δεν σημαίνει απεμπόληση ή λησμονιά. Σημαίνει και άλλου είδους παρουσία και άλλου είδους σχέση. Μια σύντομη ανασκόπηση της ανθρώπινης ιστορίας μας δείχνει ακριβώς δυο κύριους τύπους σχέσης με την παράδοση.

Ο πρώτος που ασφαλώς πρέπει να ήταν και μόνος για εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια μέχρι την 1η χιλιετία πΧ, είναι ο τύπος των αρχαϊκών (ή πρωτόγονων ή αγρίων) κοινωνιών. Αν στηριχτούμε στη γνώση που έχουμε για τέτοιου τύπου κοινωνίες από την εθνολογία (που τις μελέτησε τους δυο τελευταίους αιώνες), θα συνάγουμε ότι σε αυτές τις κοινωνίες, τρόπος ζωής, έθιμα, οργάνωση, τεχνική, διαβιβάζονται σχεδόν αναλλοίωτα από γενιά σε γενιά. Ανεπαίσθητες αλλοιώσεις βέβαια συνεχώς εμφανίζονται, αλλιώς δεν θα υπήρχε διάκριση ανάμεσα στις διάφορες ηωλιθικές, παλαιολιθικές και νεολιθικές εποχές. Αλλά οι κοινωνίες αυτές δεν έχουν συνείδηση αυτών των αλλοιώσεων. Πιστεύουν ότι από τότε που υπάρχει η φυλή τους, η ζωή τους και οι νόμοι τους έμειναν οι ίδιοι. Βέβαια από όσο ξέρουμε, όχι μόνο υπάρχει μια συνείδηση του χρόνου και της διαδοχής των γενεών, αλλά υπάρχει και μια μυθική παράσταση ενός πρώτου χρόνου ή «πρώτης στιγμής», στιγμής δημιουργίας και του κόσμου και της ίδιας της φυλής. Αυτή αποδίδεται σε έναν ή πολλούς θεούς και σε έναν ή πολλούς «ήρωες» ή προγόνους, που έθεσαν μια για πάντα τους νόμους, την τάξη και την οργάνωση του κόσμου και της φυλής. Οι δημιουργοί αυτοί, θείοι ή ανθρώπινοι, έχουν πάντως μια ιερή φύση που φυσικά μεταβιβάζουν

και στα δημιουργήματά τους. Από αυτά απορρέει άμεσα ο ιερός χαρακτήρας των θεσμών της φυλής, που κάνει ιερόσυλη και βλάσφημη κάθε ιδέα μεταβολής τους. Οι θεσμοί, όπως ο τρόπος ζωής, είναι κυριολεκτικά καθιερωμένοι μια για πάντα λόγω της ιερής προέλευσής τους.

Η κλασσική εβραϊκή παράδοση που κληρονόμησε και ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ, παρ' όλο που προέρχεται από μια κοινωνία που με κανένα τρόπο δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αρχαϊκή, πρωτόγονη ή άγρια, προσφέρει μια τέλεια εικόνα αυτής της κατάστασης. Ο θεός δημιούργησε τον κόσμο και τους ανθρώπους, edιάλεξε ανάμεσα σ' αυτούς μια φυλή στην οποία μια σειρά από θεόπνευστους «ήρωες» -Αβραάμ, Ισαάκ, Ιακώβ και τελικά Μωυσής- παρουσίασαν τους νόμους του Θεού.

Αυτές οι κοινωνίες μπορούν να ονομαστούν ετερόνομες γιατί θεωρούν τους νόμους τους δοσμένους από κάποιον ανώτερο Άλλο και συνεπώς απαγορεύουν στον εαυτό τους οποιαδήποτε μεταβολή αυτών των νόμων. Από την σκοπιά όπου τοποθετηθήκαμε, η σχέση αυτών των κοινωνιών με την παράδοση μπορεί να ονομαστεί παθητική. Μια ιστορική στροφή, καλύτερα ρήξη, εμφανίζεται με την αρχαία Ελλάδα και ξανά μετά από πολλούς αιώνες στην Δυτική Ευρώπη. και στις δυο αυτές περιπτώσεις η σχέση με την παράδοση αλλάζει και μπορεί να ονομαστεί ενεργητική. Η αλλαγή αυτή είναι φυσικά οργανικά συνδεδεμένη με αυτό που συνιστά την απόλυτη ιστορική ιδιομορφία της αρχαίας Ελλάδας, τη δημιουργία για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία μιας κίνησης προς την αυτονομία, δηλαδή την ελευθερία, σε σχεδόν όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, κατά πρώτο λόγο στην πολιτική με τη δημιουργία της δημοκρατίας και στη σκέψη με τη δημιουργία της φιλοσοφίας και της επιστήμης.

Η δημιουργία αυτή ισοδυναμεί βέβαια με μια ριζική ρήξη με την προηγούμενη κατάσταση πραγμάτων. Η Αθηναϊκή δημοκρατία, στην ουσία της, δεν έχει καμιά σχέση με τις ομηρικές ή μινωικές ή μυκηναϊκές βασιλείες όπως και η φιλοσοφία αναδύεται ως καταστροφή της μυθικής παράδοσης του κόσμου. Πχ και οι δυο πρώτοι ιστορικοί, ο Εκαταίος και ο Ηρόδοτος αρχίζουν τα συγγράματά τους και τα δικαιολογούν με την βεβαίωση ότι αυτά που οι Έλληνες διηγούνται για το παρελθόν τους είναι παραμύθια. Εν τούτοις, αυτά με κανέναν τρόπο δεν σημαίνουν απεμπόληση ή λησμονιά της παράδοσης. Συμβαδίζουν με την διαμόρφωση μιας νέας σχέσης ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, που μπορεί να τη

χαρακτηρίσει κανείς με δυο λέξεις φαινομενικά αντιφατικές, σεβασμός και μεταμόρφωση. Η αντίφαση αίρεται άμα σκεφτούμε ότι σ' αυτό το πεδίο σεβασμός δεν σημαίνει τυφλή λατρεία και παγωμένη συντήρηση, αλλά αναζωογόνηση του παρελθόντος μέσω της μεταμόρφωσης των στοιχείων του που έτσι γίνονται σημαντικά για το παρόν.

Θα προσπαθήσω να κάνω κατανοητό αυτό που θέλω να πω με παραδείγματα από τον χώρο της τέχνης και ιδιαίτερα αυτού που ονομάζουμε λογοτεχνία. Ξέρουμε ότι ο Όμηρος έμεινε πάντα ζωντανός στην κλασσική Ελλάδα, τα ομηρικά έπη τα τραγουδούσαν στις γιορτές και τα παιδιά τα μάθαιναν στο σχολείο. Ξέρουμε όμως επίσης ότι μετά τον Ησίοδο και το έπος και το χαρακτηριστικό του μέτρο, το δακτυλικό εξάμετρο, εξαφανίζονται και ότι οι καινούργιοι ποιητές, ο Αρχίλοχος, η Σαπφώ και αυτοί που ακολούθησαν, δημιουργούν νέα μέτρα, νέα θέματα, νέες μορφές ποίησης. Αυτό δεν εμπόδισε τους κλασσικούς φιλόσοφους, Πλάτωνα και Αριστοτέλη, να παραθέτουν τους ομηρικούς στίχους στα φιλοσοφικά τους κείμενα. Αλλά μόνο στην αλεξανδρινή εποχή, εποχή παρακμής, με τα «Αργοναυτικά» του Απολλώνιου του Ρόδιου, εμφανίζεται μια προσπάθεια μίμησης των ομηρικών επών, φυσικά με πολύ μέτρια αποτελέσματα.

Αλλά το πιο λαμπρό παράδειγμα αυτής της δημιουργικής μεταμόρφωσης της παράδοσης μας το δίνει η Αθηναϊκή τραγωδία και η σχέση της με την άλλη προαιώνια μεγάλη ελληνική δημιουργία, τον μύθο. Όλοι οι λαοί έχουν ωραίους μύθους, αλλά μόνο οι αρχαίοι ελληνικοί μύθοι είναι αληθινοί, μεστοί από ανθρωπολογικά και κοσμολογικά νοήματα, αληθινά που παρουσιάζονται με μυθική μορφή. Είναι φυσικά αδύνατο να ξέρουμε ως ποιο βαθμό αυτό το νόημα των μύθων σε όλη του την έκταση και την ένταση μπορούσαν να το αφομοιώσουν και να το οικειοποιηθούν οι Έλληνες, ας πούμε του 6ου πΧ αιώνα. Λογικό είναι να υποθέσουμε ότι τουλάχιστον ασυνείδητα και υπόγεια τους άγγιξε, αλλιώς και οι μύθοι ως μύθοι δεν θα είχαν διασωθεί. Αυτό που emphaticά ξέρουμε είναι ότι η τραγωδία, που με μόνη εξαίρεση τους «Πέρσες» του Αισχύλου και την «Μιλήτου Αλωση» του Φρύνιχου έχει ως αποκλειστικό θέμα της τους μύθους, αφενός αναλαμβάνει αυτό το νόημα, το κάνει προσιτό σε όλους, το πλουτίζει, ασφαλώς το μεταμορφώνει και του δίνει μιας εκπληκτικής έντασης και ενάργειας παρουσίαση με την ενσάρκωσή του σε ανθρώπινους χαρακτήρες και λόγους, αφετέρου εκσυγχρονίζει τους

μύθους, τους πλέκει με τα καινούργια προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Αθηναίοι του 5ου αιώνα.

Ταυτόχρονα βλέπουμε τους ποιητές να τροποποιούν και να πλουτίζουν την πλοκή των μύθων. Αναμφισβήτητη ένδειξη μας δίνει στην ποιητική του ο Αριστοτέλης, λέγοντας ότι η σημαντικότερη αρετή του τραγικού ποιητή είναι η μυθοσκοπία.

Θα έπρεπε να είχαμε το χρόνο να το δείξουμε αυτό πάνω σε συγκεκριμένα παραδείγματα. Θα περιοριστώ να αναφέρω την «Ορέστεια» του Αισχύλου, τις τρεις θηβαϊκές τραγωδίες του Σοφοκλή («Οιδίπους τύραννος», «Οιδίπους επί Κολωνώ», «Αντιγόνη») και τις «Τρωάδες» του Ευριπίδη.. Συνοπτικά η τραγωδία ούτε επαναλαμβάνει το μύθο, ούτε τον χρησιμοποιεί σαν παθητικό υλικό. Στηρίζεται στις δυνατότητές του και δημιουργεί μια καινούργια μορφή τέχνης που της επιτρέπει, σε μια οργανική συνέχεια με το μύθο να παρουσιάσει καινούργια περιεχόμενα. Ανάλογες αναπτύξεις θα μπορούσε να κάνει κανείς για την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική ή τη ζωγραφική όσο την ξέρουμε από τα αγγεία.

Από αυτή τη σκοπιά, τη δημιουργία μιας καινούργιας σχέσης με την παράδοση, ο μόνος αληθινός κληρονόμος της αρχαίας Ελλάδας είναι η Δυτική Ευρώπη. Χωρίς να μακρυγορήσω, θα υπενθυμίσω πόσο ο δυτικοευρωπαϊκός πολιτισμός, από τον 11ο αιώνα και πέρα, και υπήρξε επαναστατικά δημιουργός και διατήρησε μια γνήσια σχέση με την παράδοση που είχε πίσω του, είτε λαϊκή, είτε «καλλιεργημένη». Η παράδοση αυτή περιλαμβάνει βέβαια κατά πρώτο λόγο τη χριστιανική κληρονομιά και αργότερα την ελληνορωμαϊκή κληρονομιά. Και σ' αυτήν την περίπτωση, μιλώντας πολύ σύντομα, θα πάρω για παράδειγμα την καταπληκτική εξέλιξη της δυτικοευρωπαϊκής ζωγραφικής που αρχίζει με μια εκκλησιαστική εικονογραφία, παραφυάδα της βυζαντινής και από τον Giotto και μετά παρουσιάζει μια ακατάπαυστη δημιουργική ανανέωση που όμως είναι ταυτόχρονα μια αδιάκοπη οργανική συνέχεια ως το 1950. Το ίδιο ισχύει και για την μουσική που βγαίνει και από την εκκλησιαστική ρίζα του γρηγοριανού άσματος και από την φολκλορική ρίζα λαϊκών μελωδών, ρυθμών και τρόπων. Η βαθιά σχέση μεγάλων μουσικών δημιουργών, όπως οι κλασσικοί Γερμανοί, ο Chopin, ο Musorgsky, ο Albeniz, μ' αυτές τις ρίζες αλλά και η ικανότητά τους να μετουσιώνουν επαναστατικά τα στοιχεία της παράδοσης που χρησιμοποιούν είναι προφανείς. Το πιο έντονο παράδειγμα αυτής της σχέσης προσφέρει ίσως η δυτικοευρωπαϊκή φιλοσοφία η οποία, μέσα από τις συνεχείς τομές στην ιστορία της σκέψης που παρουσιάζει, εξελίσσεται πάνω

σε ρητή αναφορά με την παράδοση της φιλοσοφικής θεολογίας του μεσαίωνα και της κλασσικής ελληνικής φιλοσοφίας.

Η περίπτωση της Δυτικής Ευρώπης παίρνει για μας όλο το τραγικό της βάρος, αν την αντιπαραθέσουμε μ' αυτά που έγιναν ή δεν έγιναν στο ανατολικό μέρος της άλλοτε Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, στο Βυζάντιο. Παρά το ότι το Βυζάντιο δεν υποχρεώθηκε να διασχίσει την περίοδο καθαρής βαρβαρότητας που υπέστη η Δυτική Ευρώπη από τον 5ο ως τον 11ο αιώνα, ο πολιτισμός του μας δίνει στις μεγάλες του γραμμές μια στατική εικόνα απολιθωμένων μορφών. Η σχέση με την παράδοση εδώ είναι στείρα, μιμητική και επαναληπτική. Η ζωγραφική γίνεται μια εικονογραφία που πολύ γρήγορα φτάνει σε τυποποιημένες μορφές τις οποίες μετά απλώς επαναλαμβάνει μιμούμενη τον εαυτό της. Το ίδιο ισχύει και για την αρχιτεκτονική. Η τέχνη του λόγου μένει μια ισχνή και ανιαρή απομίμηση των αρχαίων προτύπων. Εξω από τη λαϊκή μουσική, που γι' αυτή την περίοδο ελάχιστα ξέρουμε, η μουσική καθλώνεται στο μονωδικό εκκλησιαστικό άσμα.

Δυο παραδείγματα μπορούν να συνοψίσουν τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή πολιτισμική κατάσταση. Οι Βυζαντινοί κληρονόμησαν ό,τι περίπου σώζεται και σήμερα από την αρχαία ελληνική γραμματεία. Απ' αυτούς την παίρνουν και την μεταφράζουν οι Αραβες και αργότερα οι Δυτικοευρωπαίοι. Οι Αραβες, όχι μόνο σχολιάζουν τον Πλάτωνα και ιδίως τον Αριστοτέλη, αλλά μέσα απ' αυτή την επαφή γεννούν τουλάχιστον δύο σημαντικούς φιλοσόφους, τον Αβικένα και τον Αβερρόη.

Για τους Δυτικοευρωπαίους, η «ανακάλυψη» των αρχαίων ελληνικών κειμένων δημιουργεί έναν εκρηκτικό συγκλονισμό που βρίσκει το πρώτο του κορύφωμα στην Αναγέννηση, αλλά που οι δονήσεις του δεν σταματούν, περιοδικά διαπιστώνεται κάτι σαν επιστροφή στους Ελληνες. Τώρα τι κάνουν οι Βυζαντινοί; Απλώς αντιγράφουν τα αρχαία χειρόγραφα και τους σχολιαστές τους και κάπου κάπου προσθέτουν και κανένα σχόλιο.

Το άλλο παράδειγμα είναι ο Γκρέκο. Παινευόμαστε και ξιπαζόμαστε με τον Γκρέκο χωρίς να καταλαβαίνουμε τι σημαίνει η περίπτωση του. Ο Γκρέκο είναι βέβαια βαθιά ριζωμένος στην χριστιανική παράδοση και ξεκινάει από βυζαντινούς τύπους. Αλλά το πέρασμά του από τη Βενετία και η εγκατάστασή του στην Ισπανία τον αλλάζουν ριζικά. Η ζωγραφική του σαφώς μαρτυράει την προέλευσή του πχ σε παραλλαγές χρωματικής ή στην περίφημη επιμήκυνση των προσώπων και των σωμάτων. Αλλά τα αριστουργήματα της ισπανικής εποχής «Η ταφή του κόμητος Οργκάθ», «Οι απόψεις του

Τολέδου», «Η κυρία με τη γούνα» είναι αδύνατα και αδιανόητα στο Βυζάντιο ή στη Κρήτη του 17ου αιώνα. Οι σημερινοί Βυζαντινοκάπηλοί μας δεν στέκονται μια στιγμή να αναρωτηθούν γιατί ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος έπρεπε να εγκατασταθεί στην Ισπανία και να γίνει El Greco; Το Βυζάντιο και η εποχή της Τουρκοκρατίας μας προσφέρουν το παράδειγμα ενός μεταελληνικού πολιτισμού που έχει κάποια γνώση της αρχαιότητας σε σχέση με αυτήν, αλλά που μένει καθηλωμένη σε μια μιμητική, εξωτερική και άγονη σχέση με την παράδοση.

Τέλος έρχομαι στο σύγχρονο ελληνικό δράμα. Τα κεντρικά στοιχεία του ελληνικού δράματος είναι, από τη μια μεριά, η τριπλή αναφορά που περιέχει για μας η παράδοση: Αναφορά στους αρχαίους Έλληνες, αναφορά στο Βυζάντιο, αναφορά στη λαϊκή ζωή και κουλτούρα, όπως αυτή δημιουργήθηκε στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου και κάτω από την Τουρκοκρατία. Από την άλλη μεριά, η αντιφατική και, θα μπορούσε να πει κανείς, ψυχοπαθολογική σχέση μας με τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό, που περιπλέκεται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι ο πολιτισμός αυτός έχει μπει εδώ και δεκαετίες σε μια φάση έντονης κρίσης και υποβόσκουσας αποσύνθεσης.

Η διπλή και ταυτόχρονη αναφορά στην αρχαία Ελλάδα και στο Βυζάντιο, που αποτέλεσε το επίσημο «πιστεύω» του νεοελληνικού κράτους και του πολιτιστικού κατεστημένου της χώρας οδήγησε και οδηγεί σε αδιέξοδο, κατά πρώτο και κύριο λόγο διότι οι δυο αυθεντίες που επικαλείται βρίσκονται σε διαμετρική αντίθεση μεταξύ τους. Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός είναι πολιτισμός ελευθερίας και αυτονομίας, που εκφράζεται στο πολιτικό επίπεδο στην πολιτεία ελεύθερων πολιτών που συλλογικά αυτοκυβερνώνται και στο πνευματικό επίπεδο με την ακατάπαυστη επαναστατική ανανέωση και αναζήτηση. Ο βυζαντινός πολιτισμός είναι πολιτισμός θεοκρατικής ετερονομίας, αυτοκρατορικού αυταρχισμού και πνευματικού δογματισμού. Στο Βυζάντιο δεν υπάρχουν πολίτες, αλλά υπήκοοι του αυτοκράτορα, ούτε στοχαστές, μόνο σχολιαστές ιερών κειμένων. Η προσπάθεια συνδυασμού και συμφιλίωσής τους δεν μπορούσε παρά να νεκρώσει κάθε δημιουργική προσπάθεια και να οδηγήσει σε ένα στείρο σχολαστικισμό, όπως αυτός που χαρακτήριζε το πνευματικό κατεστημένο της χώρας επί ενάμισυ σχεδόν αιώνα μετά την ανεξαρτησία και που επαναλάμβανε τα χειρότερα μιμητικά στοιχεία του Βυζαντίου. Καθ' όσο ξέρω, είμαστε ο μόνος λαός με μεγάλο πολιτιστικό παρελθόν που πρόσφερε στον κόσμο το γελοίο και

θλιβερό θέαμα προσπάθειας τεχνητής επαναφοράς της γλώσσας που μιλιόταν πριν από 25 αιώνες. Ούτε οι Ιταλοί προσπάθησαν να ξαναζωντανέψουν τα λατινικά, ούτε οι Ινδοί τα σανσκριτικά. Και είναι εξίσου χαρακτηριστικό ότι ενώ η Δυτική Ευρώπη, στους δυο περασμένους αιώνες εγέννησε δεκάδες λαμπρούς ελληνιστές, μόνο τρία ονόματα έχουμε που μπορούν να σταθούν αχνά στο ίδιο επίπεδο με αυτούς: Τον Κοραή, τον Βερναρδάκη και τον Συκουτρή – τον οποίο Συκουτρή οδήγησε χαρακτηριστικά σε αυτοκτονία ο φθόνος και το μίσος των κηφήνων του εν Αθήνησι Πανεπιστημίου. Περηφανευόμαστε ότι είμαστε απόγονοι των αρχαίων, αλλά για να μάθουμε τι έλεγαν και τι ήταν οι αρχαίοι πρέπει να προσφύγουμε σε ξένες εκδόσεις και σε ξένες μελέτες.

Αυτή η ίδια στάση έκανε ασφαλώς επίσης αδύνατη τη γονιμοποίηση της λαϊκής παράδοσης και τη μεταφορά της στο χώρο της έντεχνης παιδείας, με εμφατική εξαίρεση την ποίηση. Αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι ο τεράστιος μουσικός πλούτος της λαϊκής μουσικής σε μελωδίες, ρυθμούς, κλίμακες και όργανα έμεινε νεκρός στα χέρια των νεοελλήνων συνθετών, όπως έμεινε άχρηστος και ο αρχιτεκτονικός και διακοσμητικός πλούτος της λαϊκής παράδοσης.

Τέλος, αυτή η αναφορά στα δύο μεγάλα παρελθόντα, με τον αποστειρωτικό τρόπο που ετέθη, είναι στη ρίζα της σχιζοφρενικής μας σχέσης με το δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό, του συνδυασμού ενός κακομοιριασμένου αισθήματος κατωτερότητας και μιας ψωροπερήφανης και αστήρικτης αυθάδειας. Ετσι παίρνουμε από τους ξένους τις BMW, τις τηλεοράσεις, τα κατεψυγμένα, κλπ, κλπ, χωρίς να μιλήσω για τα πακέτα Ντελέρ και τους βρίζουμε για την υποδούλωσή τους στην τεχνική και στον ορθολογισμό τους. Πράγματα που η Δύση βέβαια δεν περίμενε τους νεοφώτιστους ελληνοορθόδοξους για να τα κριτικάρει και να τα καταγγείλει η ίδια και που δεν απαλείφονται με μια ετήσια εκδρομή στο Αγιο Ορος.

Φαντάζομαι ότι δεν περιμένετε από μένα να δώσω συνταγές για το πώς θα μπορούσαμε να υπερβούμε αυτή τη δραματική βουβαμάρα που πολιτισμικά μας χαρακτηρίζει σήμερα. Για ένα πράγμα είμαι βέβαιος: αυτό που από την ελληνική ιστορία διαδόθηκε, γονιμοποίησε τον κόσμο και παραμένει σημείο αναφοράς και πηγή έμπνευσης είναι η αρχαία ελληνική δημιουργία και η ανάδυση μέσα από αυτήν των ιδεών της αυτονομίας και της ελευθερίας. Αν η Δυτική Ευρώπη μπόρεσε, με τη σειρά της, να μεγαλουργήσει κι αυτή επί δέκα σχεδόν αιώνες, είναι και διότι μπόρεσε να συγκροτήσει μέσα από τις δυο Αναγεννήσεις, την κλασσική εποχή, το Διαφωτισμό και

τις μετέπειτα εξελίξεις, μια σχέση δημιουργικού διαλόγου κι όχι μιμητικής επανάληψης με τα αρχαία ελληνικά σπέρματα. Για μας σήμερα, αν είμαστε ικανοί να τον συγκροτήσουμε, ένας τέτοιος διάλογος που προϋποθέτει και τη βαθιά γνώση και το σεβασμό της λαϊκής μας παράδοσης δεν μπορεί παρά να είναι διπλός: και με τους αρχαίους και με την τεράστια πολιτιστική κληρονομιά της Δυτικής Ευρώπης. Όπως το ανέφερα ήδη, και αυτός ο δυτικός πολιτισμός περνάει σήμερα μια βαθιά κρίση που δεν ξέρουμε αν και πότε θα μπορέσουν οι δυτικοί λαοί να την ξεπεράσουν. Είτε το θέλουμε είτε δεν το θέλουμε, στο ίδιο καράβι είμαστε μπαρκαρισμένοι κι εμείς και δεν εννοώ τις οικονομικές και διπλωματικές διασυνδέσεις. Αν μπορέσουμε να αφομοιώσουμε δημιουργικά τον απέραντο πολιτισμικό πλούτο που δημιούργησε η Δύση –και που περιέχει έστω και ανεπαρκώς την αρχαία ελληνική αναφορά- θα μπορέσουμε ίσως να μιλήσουμε μια πραγματικά δική μας γλώσσα και να παίξουμε την παρτίδα μας σε μια νέα πολιτιστική συμφωνία. Αλλιώς θα εξακολουθήσουμε να βράζουμε στο ζουμί μας και να καλλιεργούμε την περιθωριακή μας ασημαντότητα.